

Grenslan meets Frontier Voices

Een project van Stichting Mooi Matilo
i.s.m. Ludy Feyen en Dorothee Olthof
2022-2023

**Bewonersparticipatie en erfgoed in het ontwerp
voor de nieuwe Rivierenbuurt (Leiden Meerburg)**

Inhoud

Inleiding	3
1. Matilo toen en nu	4
<i>Van beschermd monument tot</i>	6
<i>UNESCO Werelderfgoed</i>	
2. Grensland: ontwerpen voor de nieuwe wijk	8
<i>Grensland: thema's</i>	10
3. Frontier Voices: inspiraties langs de Muur van Hadrianus	11
<i>Romeinse inspiratie langs de Muur</i>	12
<i>Walking the wall</i>	14
<i>Workshop Frontier Voices</i>	15
<i>Kunst en landschap in Newcastle</i>	16
<i>Angel of the North</i>	17
4. In afwachting van het nieuwe wijkontwerp	18
5. (Wereld)erfgoed: kansen en mogelijkheden voor de samenleving	21
<i>UNESCO doelen</i>	22
<i>Europese erfgoedstrategie</i>	
<i>Cultureel erfgoed in de gebiedsvisie Meerburg</i>	25
<i>Creatieve afsluiting</i>	
6. Inspiraties voor de nieuwe wijk	28
<i>Wensen en ideeën van wijkbewoners</i>	32
7. Plannen voor de toekomst	33
8. Dankwoord	34

Inleiding

De Leidse wijk Meerburg ligt vlak naast Park Matilo, onderdeel van UNESCO Werelderfgoed de Neder-Germaanse Limes. In de wijk staan 12 flats met sociale huurwoningen uit de jaren '50-'60. Deze zijn verouderd en voldoen niet meer aan moderne woonwensen m.b.t. energiebesparing, isolatie e.d. De gemeente Leiden en woningcorporaties De Sleutels en Portaal hebben daarom het plan opgevat om de flats te vervangen door nieuwbouw. Om de bewoners de kans te geven hun wensen voor de nieuwe wijk kenbaar te maken is door Bureau Bewonerszaken een participatiemaand gehouden in september-oktober 2022. Stichting Mooi Matilo maakte hiervan onderdeel uit met het project 'Grenslan': een ontwerpwedstrijd voor de nieuwe wijk met het Werelderfgoed als inspiratiebron.

Deelnemers aan de wedstrijd reisden vervolgens naar de Muur van Hadrianus in Noord-Engeland, ook een Romeins UNESCO Werelderfgoed Monument. Daar deden zij nog meer inspiratie op voor de nieuwe wijk. Bovendien namen zij deel aan het internationale kunst- en erfgoedproject '*Frontier Voices*' dat ter ere van het 1900-jarig bestaan van de muur was georganiseerd door archeoloog Nigel Mills en beeldend kunstenaar Karen MacDougall.

De inspiraties uit deze projecten wilden wij graag op een betekenisvolle wijze delen met de woningcorporaties, de gemeente en de buurtbewoners. Hiervoor was in december 2023 gelegenheid. In samenwerking met de faculteit Archeologie van de Universiteit Leiden en het Kwaliteitsteam van de Nederlandse Limes Samenwerking hebben wij een studiedag georganiseerd over de kansen die het erfgoed biedt bij de wijkvernieuwing.

In dit verslag beschrijven wij de opbrengsten van het project Grenslan/Frontier Voices. Het is een aanzet tot manieren van denken over de kansen die erfgoed biedt aan de hedendaagse samenleving en zal hopelijk leiden tot interessante en creatieve uitwerkingen in de nieuwe wijk.

Veel leesplezier!

Ludy Feyen

Beeldend kunstenaar en Meerburgbewoner

Tom Hazenberg

Voorzitter Stichting Mooi Matilo

Dorothee Olthof

PRAE archeologie en educatie

1. Matilo toen en nu

Tweeduizend jaar geleden vormde de Rijn de Noordgrens van het Romeinse rijk in ons land. Wachttorens en forten (castella), onderling verbonden door de limesweg, vormden de verdediging van die grens. Ook in Leiden lag een fort: castellum Matilo, op de plek van het huidige Park Matilo. Het was zeer strategisch gelegen op de kruising van de Rijn en het Kanaal van Corbulo, een kanaal tussen de Rijn en de Maas, rond 50 na Chr. gegraven onder leiding van veldheer Corbulo. Zo'n 500 soldaten woonden en werkten in het fort.

Archeologische vondsten getuigen van hun aanwezigheid: helm-onderdelen, slingerkogels en natuurlijk het beroemde ruitermasker 'Gordon'. Naast het fort lag een vicus, een burgerlijke nederzetting, waar de vrouwen, kinderen, handelaren en ambachtslieden woonden.

Afb. 1 Bronzen ruitermasker uit Matilo: 'Gordon'.

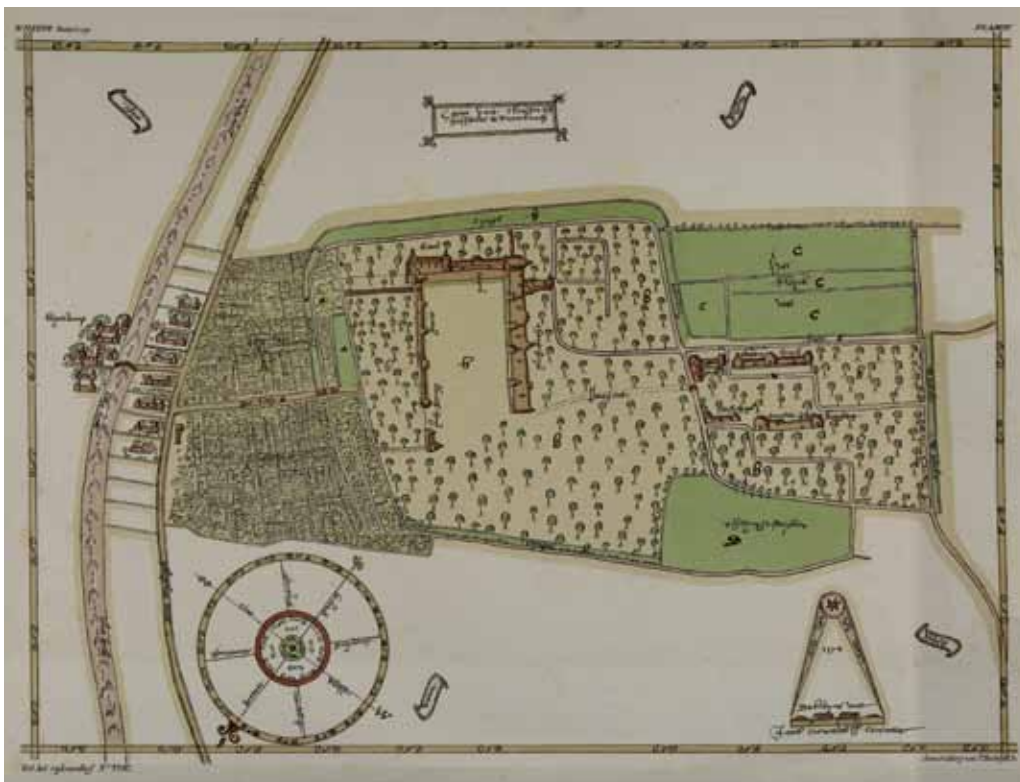
Afb. 2 Het Romeinse rijk in het jaar 117 na Chr. Het grensfort Matilo maakte deel uit van een wereldrijk en van een ca. 5000 km lange grens.

Afb. 3 Impressie van het Romeinse fort Matilo met vicus, haven en brug over het Kanaal van Corbulo.

Meer dan duizend jaar na het vertrek van de Romeinen vestigden de zusters van het Sint Margarethaconvent zich in Roomburg. In het convent woonden, baden en werkten

enkele honderden zusters tussen 1464-1572, toen de reformatie een einde maakte aan het katholieke kloosterleven.

Afb. 4 Plattegrond van het Sint Margarethaconvent in Roomburg uit 1574.

Van beschermd monument tot UNESCO Werelderfgoed

De resten van het Romeinse fort en het middeleeuwse convent liggen nog steeds in de bodem van Matilo verborgen. Het terrein is daarom al sinds 1976 beschermd als archeologisch monument onder de (toenmalige) Monumentenwet. Toen de gemeente Leiden

aan het begin van de jaren 2000 de wijk Roomburg wilde realiseren, kon zij niet bouwen op dit stuk van het terrein. Zij besloot tot de aanleg van een park in de vorm van het Romeinse fort, met wallen, wachttorens en een stukje van de oude limesweg: Park Matilo.

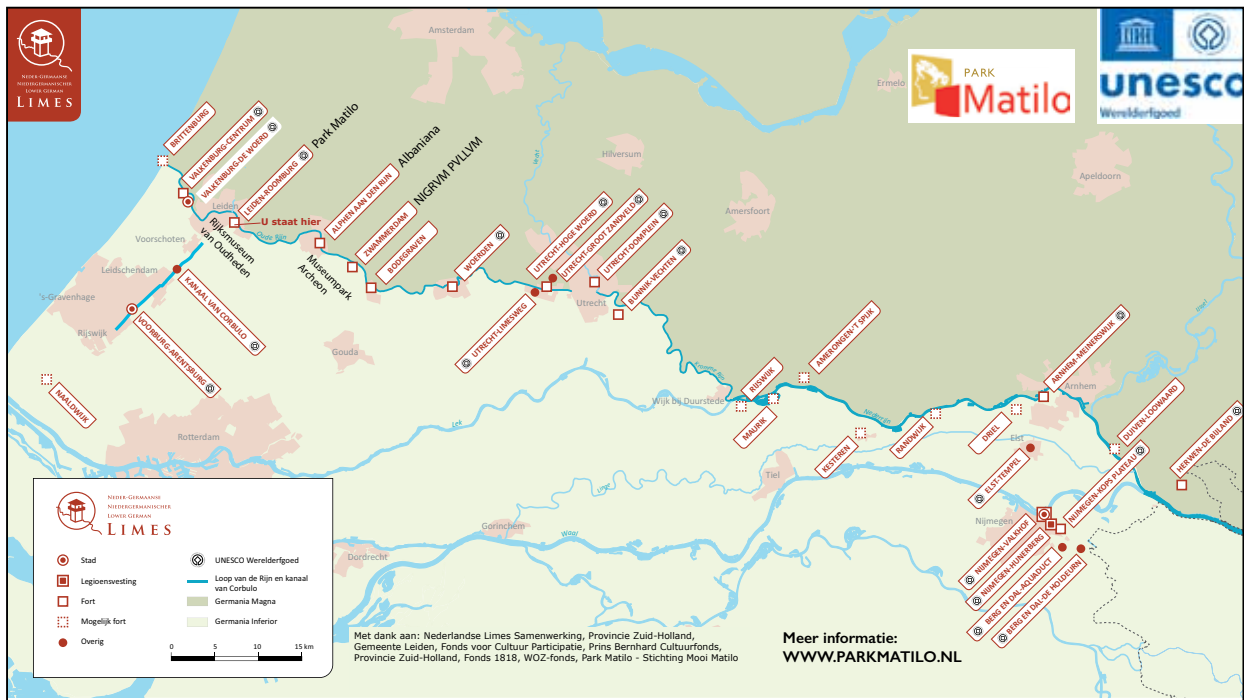

Afb. 5 Park Matilo, tussen de wijken Roomburg en Meerburg. Het Romeinse fort is gevisualiseerd met wallen en wachttorens, het fietspad volgt de loop van de oude Romeinse limesweg.

Onder een ophogingslaag van bijna een meter klei liggen de archeologische resten goed beschermd voor archeologen van de toekomst. Dankzij het feit dat de archeologie nog in de bodem aanwezig is, kreeg Park Matilo in 2021 de status van UNESCO Werelderfgoed. Samen met 18 vindplaatsen in Nederland en

25 locaties in Duitsland maakt Park Matilo onderdeel uit van UNESCO Werelderfgoed de Neder-Germaanse limes, die loopt van Katwijk tot aan Bonn, de noordgrens van de Romeinse provincie Neder-Germanië. Hiermee heeft dit Leidse erfgoed de hoogste erfgoedbescherming verworven die mogelijk is.

Afb. 6 Het Nederlandse deel van UNESCO Werelderfgoed de Neder-Germaanse limes waar Park Matilo onderdeel van is.

De wijk Meerburg ligt in de bufferzone van het Werelderfgoed. Ook hier liggen archeologische resten uit de Romeinse tijd in de bodem. De wijkvernieuwing vindt dus plaats in een archeologisch en historisch zeer waardevol gebied. Deze bijzondere status kan een positieve bijdrage leveren aan het nieuwbouwproject.

De status als bufferzone van het UNESCO Werelderfgoed brengt met zich mee dat in het

kader van de Archeologische Monumentenzorg voorafgaand aan bouwwerkzaamheden aanvullend archeologisch onderzoek moet plaatsvinden. Dit kan interessante nieuwe kennis opleveren over het verleden van Matilo/Meerburg. Door de historische waarde en de ontwikkeling van Park Matilo tot (inter)nationale bezoekslocatie nog meer in de wijken Roomburg en Meerburg te integreren kan de werelderfgoedwaarde bovendien bijdragen aan het welzijn van de wijkbewoners.

2. Grensland: ontwerpen voor de nieuwe wijk

Tijdens de participatiemaand in september - oktober 2022 organiseerden wij de ontwerpwedstrijd 'Grensland'. Bewoners van alle leeftijden werden uitgenodigd om hun wensen voor de nieuwe wijk creatief te verbeelden, geïnspireerd door het erfgoed in hun achtertuin.

Tijdens 18 workshops gingen we aan de slag met oude ambachten en verschillende beeldende technieken, zoals mozaïek, vilten,

tekenen, schilderen, maquettes maken, collages en zelfs met geuren en smaken aan de hand van de kruiden uit de Historische Tuinen Matilo en klassieke Romeinse recepten. Onze samenwerkingspartner Ipse de Bruggen in Zwammerdam organiseerde een workshop houtbewerking, archeoloog Tom Hazenberg verzorgde een lezing over de archeologie van Matilo en architect Endry van Velzen van De Nijl Architecten vertelde over theorie en praktijk van hedendaagse stedenbouw.

Afb. 7 Jong en oud ontwerpen hun droomwijk tijdens de workshops.

De workshops waren gratis toegankelijk en vonden plaats in Huis van de Buurt Matilo in samenwerking met Inluzio en SOL (jeugdwerk), in Zorgcentrum Roomburgh en in de wijk tussen de flats tijdens het Leids

Amateurkunsthifestival. Dit alles om ze zo laagdrempelig en toegankelijk mogelijk te maken voor alle buurtbewoners. De leeftijd van onze workshopdeelnemers varieerde van 5-98 jaar.

Uiteindelijk waren er 50 inzendingen voor de ontwerpwedstrijd. We maakten er een mooie tentoonstelling van in het Huis van de Buurt Matilo, waar alle wijkbewoners konden komen kijken. Een vakjury, bestaande uit een kunstenaar, een archeoloog, bestuurders van de betrokken woningcorporaties Portaal en

De Sleutels en van de wijkvereniging boog zich over de inzendingen.

Daarnaast mochten de buurtbewoners stemmen voor de publieksprijs. De prijsuitreiking vond plaats op 15 oktober 2022 tijdens het buurtfeest, dat het slot vormde van de participatiemaand.

Afb. 8 Jong en oud zonden ontwerpen in voor de wedstrijd.

De winnaars kregen vrijkaartjes voor Museumpark Archeon, het Rijksmuseum van Oudheden en voor een limesvaartocht, om zo nog meer geïnspireerd te raken door het lokale erfgoed.

De kinderen met een eervolle vermelding kregen archeologisch getinte kinderboeken en uiteindelijk waren er ijsjes voor iedereen, vooruitlopend op de door de kinderen zo gewenste ijsjeswinkel!

Afb. 9 Goede ideeën voor de nieuwe wijk.

Grensland: thema's

Uit de inzendingen bleek dat een aantal thema's hoog op de agenda staat van de wijkbewoners:

- Een groene wijk met veel ruimte om te spelen en te recreëren
- Duurzaam en energiezuinig bouwen en wonen
- Aandacht voor het Romeinse (en middeleeuwse) erfgoed in de wijk
- Aandacht voor sociale cohesie, de diverse wijk en kwetsbare bewonersgroepen
- Meer winkels, zoals een bakker, ijsjeswinkel, goedkope supermarkt
- Spelen met water
(grote wens van de kinderen)

Met dit in ons achterhoofd zetten we de volgende stap in het project: op reis naar Engeland om daar UNESCO Werelderfgoed de Muur van Hadrianus te bezoeken met wijkbewoners.

3. Frontier Voices: inspiraties langs de Muur van Hadrianus

De Muur van Hadrianus vormt de noordgrens van het Romeinse rijk in Engeland. Hij is tussen 122-128 na Chr. gebouwd in opdracht van keizer Hadrianus.

De muur is 117 km lang en loopt van Bowness on Solway (bij Carlisle) in het westen tot Newcastle in het oosten.

Afb. 10 De Muur van Hadrianus in Noord-Engeland.

In 2022 bestond de Muur 1900 jaar en dat werd gevierd met het internationale gemeenschapskunstproject *'Frontier Voices'* van archeoloog Nigel Mills en beeldend kunstenaar Karen MacDougall. Stichting Mooi Matilo was uitgenodigd om samen met zorginstelling Ipse de Brugge in Zwammerdam mee te doen. Stichting Mooi Matilo besloot mee te doen met deelnemers van het Grenslandproject, omdat beide projecten – Grensland en Frontier Voices - een vergelijkbaar doel hadden: verbeelden wat de invloed is van het Romeinse erfgoed in je achtertuin op je dagelijks leven. Karen MacDougall werkte

daarvoor met verschillende doelgroepen langs de Muur, variërend van schoolklassen, museumbezoekers en erfgoedvrijwilligers tot immigranten en ouderen.

Zij viltten, embosten, dichtten en schreven over hun ervaringen met het Romeinse erfgoed.

Afb. 11 Romeinse gezichtspotten, inspiratie voor de viltten potten.

Afb. 12 Door schoolkinderen gevilte zelfportretten als 'gezichtspotten' in museum Segedunum.

Romeinse inspiratie langs de Muur

Nigel en Karen leidden ons rond langs het indrukwekkend Romeinse erfgoed van en langs de Muur van Hadrianus. In tegenstelling tot de Nederlandse situatie, waar bovengronds geen originele resten van de Romeinse bouwwerken meer te zien zijn, konden we in

Engeland ons hart ophalen aan funderingen van Romeinse forten, huizen en badhuizen, resten van de muur die duidelijk zichtbaar in het landschap ligt en zelfs een tempeltje voor de mysterieuze god Mithras waar ook heden ten dage nog offertjes worden gebracht.

Afb. 13 Housesteads: de fundamenteën van de soldatenbarakken en de noordpoort, kleurrijk verbeeld met een gemeenschapskunstproject van Morag Myerscough.

Zoveel mooie, zichtbare Romeinse resten in het landschap die de fantasie prikkelen en mensen uitdagen tot interactie ermee, daar

kunnen we in Nederland wel een beetje jaloers op zijn!

Afb. 13a De Mithrastempel bij Carrawbruch met hedendaagse offers.

In de musea langs de muur maakten we kennis met de ambachtelijke, religieuze en menselijke kant van de Romeinen. Leren schoenen, sieraden, gereedschap, kookpotten, textiel, handgeschreven briefjes op flinterdunne stukjes hout, graf- en altaarstenen en zelfs een damespruik van haarmos getuigen van het persoonlijke leven van de mensen langs de muur 2000 jaar geleden.

Deze menselijke kant van de soldaten in het Romeinse leger, vrouwen, kinderen, lokale bewoners en tot slaaf gemaakten, maakte veel indruk op ons reisgezelschap.

Afb. 13b Schoenen uit Vindolanda

Walking the wall

Er loopt een lange-afstands-wandelpad langs de Muur van Hadrianus, ca. 140 km van west naar oost (of andersom). Wij hadden maar één middag de tijd voor een langere wandeling, dus zochten we het spectaculairste deel uit, waar de muur over hoge basaltkliffen in het landschap loopt. Regen en wind maakten

dit stuk tot een totaalervaring, waarbij we bijna medelijden kregen met de soldaten die hier toentertijd gelegerd waren. De prachtige vergezichten maakten het voor ons echter helemaal goed. Erfgoed in het wild ervaren met alle zintuigen, bij regen, kou en ongemak, daar kan eigenlijk geen museum aan tippen!

Afb. 14 Walking the wall in regen, wind en kou.

Workshop Frontier Voices

Tijdens een creatieve workshop met Karen MacDougall maakten wij onze bijdrage aan het gemeenschapskunstproject 'Frontier Voices'. Een belangrijke leidraad binnen het project waren de UNESCO-waarden, zoals inclusiviteit en uitwisseling van menselijke waarden. Karen vertelde over de verschillende werkvormen die ze binnen het project had toegepast en de diverse doelgroepen waarmee

ze had gewerkt, variërend van schoolkinderen tot erfgoedvrijwilligers en nieuwkomers die nog bezig waren taal, land en mensen te ontdekken.

Een verrassende en inspirerende werkvorm vonden wij de taalkunst: spelen met woorden over ervaringen langs de Muur van Hadrianus in allerlei vormen, bijvoorbeeld:

Rain
cOld
Mist
hArd
sto**N**e

Na de inleiding met nog veel meer praktische voorbeelden leerden we hoe we metaalfolie in goud, zilver en koper konden embossen. Na een proefje om het materiaal en de techniek te verkennen, hebben we allemaal een blad gemaakt met onze naam erin. Daarna konden we onze vrije geest aan het werk laten en

maakten we ieder een kunstwerk met daarin iets waarvoor we dankbaar waren. Onze creaties maakten uiteindelijk deel uit van een grote installatie op de eindtentoonstelling van 'Frontier Voices' in december 2022-januari 2023 in bezoekerscentrum The Sill langs de Muur van Hadrianus.

Afb. 15 Onze bijdrage aan het gemeenschapskunstproject 'Frontier Voices.'

Kunst en landschap in Newcastle

Op onze laatste dag bezochten we het Baltic museum voor moderne kunst en het reusachtige beeld 'Angel of the North' van Anthony Gormley in Newcastle.

Het Baltic museum bleek een fantastisch onderkomen te zijn voor zowel experiment en educatie als concrete tentoonstelling van hedendaagse kunstenaars die maatschappelijke thema's tonen. En nog gratis toegankelijk ook! Gezien onze focus op het Romeinse

erfgoed, kunst en landschap van Northumberland, bleek onder andere het werk 'Tyne Catchment' van Carolina Caycedo (Colombia, 1978) een intrigerend beeld te geven van een getekend landschap op groot formaat. Centraal hierin stroomde de rivier de Tyne. In en naast de rivier waren talloze gebeurtenissen afgebeeld uit de geschiedenis, mythologie, ecologie, culturele diversiteit en actuele klimaatkwesties die door de rivier en het landschap met elkaar waren verbonden.

Afb. 16 'Tyne Catchment' van Carolina Caycedo.

Angel of the North

'Angel of the North' is een kolossaal beeld met een imposante uitstraling! Hadrianus zou vast met grote bewondering naar deze 208 ton wegende engel gekeken hebben. Met een vleugelwijdte van 54 meter omarmt de Angel een heel gebied en tevens de geschiedenis van mijnwerkers die hier 200 jaar onder de grond in de donkerte hebben gewerkt.

“De Angel staat voor de transitie van het industriële tijdperk naar het huidige informatie-

tijdperk, met een focus op onze angst en hoop voor de toekomst”, aldus de woorden van de kunstenaar, Anthony Gormley, op het informatiebord.

Een mooiere afsluiting was er niet te bedenken: voldaan, dankbaar en opgeladen met inspiratie reden we naar de boot om de terugreis aan te vangen.

Afb. 17 Angel of the North van Anthony Gormley.

4. In afwachting van het nieuwe wijkontwerp

Terug in Meerburg organiseerden we een heerlijke high tea voor de buurtbewoners om over onze Engelse avonturen te vertellen, inspirerende foto's te laten zien en om de vinger aan de pols te houden over de wensen en ontwikkelingen in de wijk.

Met ca. 14 personen genoten we van zelfgebakken lekkers en wisselden we ervaringen uit.

Bovendien publiceerden we een verslag van onze Engelse avonturen op de website www.parkmatilo.nl en in de RoMe-krant, de buurtkrant van Roomburg en Meerburg die in meer dan 2400 huishoudens wordt bezorgd. Het verslag ging ook naar de woningcorporaties, de gemeente Leiden, Fonds1818 en het Fonds voor Cultuurparticipatie, die ons allen ruimhartig financieel bijstonden in dit project.

Afb. 18 Een heerlijke high tea in het projecthuis van Meerburg.

Daarna was het wachten op de gemeente en de woningcorporaties, die met een gebiedsvisie voor de nieuwe wijk zouden komen met input van de ideeën en wensen uit het participatietraject.

Op 21 juni 2023 was het zover: tijdens een bijeenkomst in het buurthuis presenteerden de gemeente met de corporaties Portaal en De Sleutels de gebiedsvisie voor de nieuwe wijk aan de bewoners d.m.v. visuele ontwer-

pen en een maquette. De ontwerpers leverden er tekst en uitleg bij en op panelen waren de aanbevelingen van de stakeholders te lezen, alsmede de reactie van de Gebiedsvisie daarop.

Afb. 19 De gebiedsvisie voor de Rivierenbuurt/Meerburg.

Om de kracht van de ideeën van bewoners en projectuitvoerders te vieren, hielden we na de presentatie een midzomer-ritueel.

Gezamenlijk vormden we een kring, met aan onze voeten repen stof verbonden naar

het midden, die de stralen van de zon voorstelden. Vanuit het midden weefden we van gekleurde banen stof een grote zon. Het geheel werd begeleid door historische muziek op trommels en toeters.

Afb. 20 Het midzomerritueel tijdens de presentatie van de gebiedsvisie op 21 juni.

Afb. 21 De wijkbewoners zijn allen met elkaar verbonden.

5. (Wereld)erfgoed: kansen en mogelijkheden voor de samenleving

Op 8 december 2023 sloten we het project 'Grenslaan' af met een werktafel voor bewoners, de woningcorporaties, de gemeente Leiden en andere belangstellenden over de kansen die cultureel erfgoed biedt voor de wijkvernieuwing. Stichting Mooi Matilo gaf deze middag vorm in samenwerking met Monique van den Dries, hoofddocent Archeologisch Erfgoed Management aan de Faculteit Archeologie van de Universiteit Leiden en Catherine Visser, architect en lid van het Kwaliteitsteam van de Nederlandse Limes Samenwerking.

De volgende onderwerpen werden gepresenteerd en besproken:

- Introductie door Ludy Feyen en Dorothee Olthof van het project 'Grenslaan'.
- Tom Hazenberg (archeoloog/Stichting Mooi Matilo) over de strategieën van Unesco en de EU om (wereld)erfgoed te laten bij-

dragen aan het behalen van de Duurzame Ontwikkelingsdoelen. Hazenberg toonde ook op welke wijze deze doelen zijn opgenomen in gemeentelijke en nationale beleidsambities.

- Uiteenzetting en inspiraties door Monique van den Dries (Universiteit Leiden) over de leefomgevingswaarden van erfgoed.
- Inspiraties door Catherine Visser (Kwaliteitsteam Nederlandse Limes Samenwerking) over de esthetiek van de gebouwde omgeving.
- Tijdens de werktafel-sessie bespraken we de potentiële economische, sociale en kennisimpact van erfgoed op een wijk.
- Erfgoed Ideeën-tafel: diverse voorstellen/wensen voor presentaties en visualisaties in de wijk: Grenslaan, Stekelnoot en de inbreng van studenten van de Design Academy in Eindhoven
- Creatieve sessie o.l.v. Ludy Feyen en Dorothee Olthof waarin we onze wensen voor de nieuwe wijk verbeeldden.

Afb. 22 De duurzame ontwikkelingsdoelen van de VN, waar erfgoed een belangrijke rol in speelt.

UNESCO doelen

Het feit dat Park Matilo UNESCO Werelderfgoed is, biedt mooie kansen voor ontwikkelingen in de wijk Meerburg. UNESCO heeft als doelstelling namelijk niet alleen bescherming en behoud van erfgoed, maar ook de benutting van erfgoed voor de samenleving, als bindmiddel tussen volkeren en daarmee, uiteindelijk, de wereldvrede:

'Since wars begin in the minds of men, it is in the minds of men that the defences of peace must be constructed.'

De Verenigde Naties (waar UNESCO onderdeel van is) hebben 17 duurzame ontwikkelingsdoelstellingen geformuleerd om vrede en welvaart in de wereld te bevorderen (de zogenaamde 'Sustainable Development Goals'). Het Limes erfgoed kan dienen als bron voor goed onderwijs/educatie, als inspiratie voor duurzame stedenbouw in een gelijkwaardige samenleving en als aanjager/onderdeel van verantwoorde economische activiteiten.

UNESCO beschouwt het als de taak van overheden die betrokken zijn bij UNESCO Werelderfgoed om het erfgoed op deze manieren in te zetten.

Europese erfgoedstrategie

Ook de Raad van Europa heeft zijn gedachten laten gaan over de mogelijkheden die erfgoed biedt voor de samenleving en heeft daar een praktisch kader voor opgesteld:

De Europese Erfgoedstrategie voor de 21e Eeuw (<https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/strategy-21>).

Ook zij stellen de mens centraal in het denken over en werken met erfgoed. Een goede erfgoedpraktijk omvat drie componenten:

1. Sociale component (de bevordering van de kwaliteit van leven)
2. Economische component (erfgoed als duurzame economische bron)
3. Kennis- en educatieve component (kennis over het erfgoed vergroten)

Op deze manier draagt erfgoed bij aan het verwezenlijken van maatschappelijke doelen en is niet alleen een doel op zich. Cultureel erfgoed is van waarde voor mensen en de samenleving en dient daarom goed benut te worden. In het Verdrag van Faro wordt dit nader uitgewerkt.

Ook ICOMOS, ICCROM en het Planbureau voor de Leefomgeving zijn het erover eens dat cultureel erfgoed van waarde is voor de samenleving en de leefomgeving en dat het kan worden ingezet voor maatschappelijke doelen zoals armoedebestrijding, werkgelegenheid, een leven lang leren en duurzame ontwikkeling van wijken/steden/gebieden. Belangrijk daarbij is dat er zoveel mogelijk partners bij worden betrokken vanuit de lokale gemeenschap en andere doelgroepen. Want ons cultureel erfgoed is van iedereen en moet door iedereen benut kunnen worden.

Erfgoedstrategieën in de praktijk

Tijdens de inspirerende lezingen en de discussie achteraf bleek dat de kennis- en educatieve component van erfgoed het eenvoudigst te realiseren is. Rondleidingen, lezingen, scholenprojecten, workshops e.d. voor de lokale gemeenschap en bezoekers van buitenaf zijn allemaal werkvormen die redelijk

eenvoudig te realiseren zijn en in en om Park Matilo al veel worden ingezet.

De sociale component is eveneens redelijk te realiseren. Erfgoed als thema of locatie voor buurtactiviteiten, zoals de Buurtcamping die elk jaar in Park Matilo wordt georganiseerd door buurtbewoners, workshops of activiteiten voor bepaalde doelgroepen (bv. ouderen, jongeren, anderstaligen), vrijwilligers die samen voor het erfgoed zorgen (zoals de vrijwilligers van de Fabrica, de Historische Tuinen Matilo en het Voedselbos), het draagt allemaal bij aan de sociale cohesie in de buurt, aan eenzaamheidsbestrijding en het zorgen voor kwetsbare doelgroepen. In de praktijk blijken kinderen vaak een makkelijke doelgroep te zijn. Er mag echter meer aandacht uitgaan naar andere doelgroepen, zoals werklozen of schoolverlaters. Zij zijn lastiger te bereiken, maar kunnen veel baat hebben bij het werken met cultureel erfgoed.

Afb. 23 Romeinse tentoonstelling in Grand Café De Haven bij Ipse de Bruggen in Zwammerdam.

Afb. 23a Grand Café De Haven bij Ipse de Bruggen in Zwammerdam.

De economische component blijkt het lastigst in de praktijk te brengen. Hoe kan erfgoed bijdragen aan armoedebestrijding en werkgelegenheid? Twee dingen die in Meerburg zeker spelen en aandacht verdienen.

Een mooi voorbeeld waarbij alle drie de componenten aan bod komen is Zorgcentrum Ipse de Bruggen in Zwammerdam: het centrum combineert de zorg voor de cliënten met aandacht voor het Romeinse erfgoed in de vorm van van het Limesbezoekerscentrum NIGRVM PVLIVM met een museum over de

Romeinse ontdekkingen en een wandelroute naar de Castellumtuin. Zo maken de cliënten van het zorgcentrum en bezoekers van buitenaf kennis met het erfgoed en met elkaar.

De cliënten maken bovendien artikelen voor de winkel van het bezoekerscentrum, waardoor er, naast het café, extra geld wordt verdiend met het erfgoed.

Is er voor Meerburg een plan te bedenken waarbij het erfgoed ook economisch ten goede komt aan de wijkbewoners?

Cultureel erfgoed in de gebiedsvisie Meerburg

In de huidige gebiedsvisie neemt de benutting van het cultureel erfgoed van het naastgelegen UNESCO Werelderfgoed Park Matilo een uiterst beperkte plaats in. De wijk kan er veel baat bij hebben als het erfgoed een prominente plaats krijgt in de plannen, zowel in de ruimtelijke vormgeving als op de hierboven genoemde sociale, economische en educatieve vlakken.

Een aanbeveling van Monique van den Dries is om de problematiek in de wijk te identificeren, specifieke doelgroepen te selecteren en daarvoor een actieplan te maken. Via Farogeldstromen zijn er zeker subsidiemogelijkheden voor dergelijke projecten.

Creatieve afsluiting

We sloten de werktafel af met een creatieve sessie waarin we met alle deelnemers onze wensen voor de nieuwe wijk verbeeldden in de techniek die we in Engeland hadden geleerd: embossing.

In Park Matilo is een Romeins vloektablet gevonden, een zeer bijzondere vondst, want één van de twee die (tot nu toe) bekend zijn uit Nederland. Uit andere landen zijn er meer bekend. In de Romeinse tijd was het een goed gebruik om grieven tegen medemensen die je iets hadden misdaan op te lossen door deze mensen te vervloeken.

Op een plaatje lood graveerde je de vloek, je rolde het plaatje op, doorboorde het eventueel met een spijker en begroef het op een donkere, vochtige plaats, dichtbij de onderwereld en de geesten die moesten zorgen dat de vloek uitkwam.

Afb. 24 Vloektablet uit Matilo. Er staat geen echte tekst op, alleen losse letters en symbolen, een beetje zoals vloeken in stripverhalen worden afgebeeld.

Afb. 25 Wenstabletten maken van goud- en bronsfolie.

Nu vonden wij vloektabletten niet zo'n goede 'vibe' voor onze werktafel, maar de techniek van embossen in metaal sprak ons wel aan, dus maakten we wenstabletten. In goud- of bronsfolie schreven en tekenden we onze

Wensteksten van de wijkbewoners:

HET NIEUWE BEGIN

IN EEN OPEN POORT: MATILO INGANQ

SPEELTUIN!

RUIMTE OM TE SPELEN, TE DELEN, OM TE LEVEN, TE WONEN EN DIKKE ARCHEOLOGIE OM TE VINDEN

HET PARK ALS SPIN IN HET WEB: SPEELRUIMTES, GROOT ROMEINS FESTIVAL, VOEDSELBOS, BETROKKEN JEUGD, DORPSGEVOEL, KUNST & CULTUUR, HISTORIE, WATER

OUDE & NIEUWE WONINGEN IN HARMONIE, WANDEL & FIETSROUTES, NIEUW PERSPECTIEF, ONTMOETINGSPLAATSEN, DIVERS, GROEN

KLEUR EN SOCIAAL

wensen en hoop voor de nieuwe wijk. Vervolgens hingen we de wensen in de prachtige kerstboom die voor het buurthuis stond opgesteld, zodat alle buurtbewoners ervan konden genieten.

DAT ALLE DROMEN UIT MOGEN KOMEN EN ONS NOG VELE FIJNE JAREN MOGEN SCHENKEN

SAMEN, KLEUR, BEWEGEN,
OUD MET JONG, GROEN

RHENVS LAAT MATILO HET PARK ZIJN
VOOR VICANI EN GASTEN SALVE

OP NAAR GROEN & ROMEINS
MEERBURG

SAMEN SPELEN, MET GROEN,
MET WATER, MET ELKAAR

IK WENS EEN PRACHTIGE BUURT,
MET VEEL GROEN, VERBINDEN &
SOLIDARITEIT

6. Inspiraties voor de nieuwe wijk

Tijdens de ontwerpwedstrijd en ons bezoek aan de Muur van Hadrianus zijn vele goede ideeën en inspirerende voorbeelden voorbijgekomen voor de nieuwe wijk. We noemen er hier een paar.

Afb. 26 Projecties van de oorspronkelijke kleuren op Romeinse altaarstenen in het Great North Museum in Newcastle upon Tyne.

De oudheid was kleurrijk!

Kunnen we iets met de kleuren van de Romeinse tijd in de nieuwe wijk?

Afb. 27 Maquette van fort Segedunum.

Maquettes maken in één oogopslag duidelijk hoe het er in het verleden heeft uitgezien. Handig en tot de verbeelding sprekend! Een mooie maquette van Fort Matilo zou zeker helpen om het verhaal van het Romeins verleden beter te kunnen vertellen en verbeelden.

Afb. 28 Taalkunst van museumvrijwilligers en -bezoekers van het project *Frontier Voices*.

Wat een mooi idee: muurgedichten volgens Leidse traditie, gemaakt door de bewoners van het vernieuwde Meerburg.

Afb. 29 'Tyne Catchment' van Carolina Caycedo, gezien in het Baltic Museum in Newcastle Upon Tyne.

Zo'n kleurrijk kunstwerk over de geschiedenis van de Rijn en Matilo zou prachtig zijn als muurschildering of mozaïek op een van de vernieuwde flats.

Afb. 32 Funderingen van het badhuis bij fort Vindolanda.

De kinderen in de wijk willen heel graag met water spelen. Een Romeins geïnspireerde waterspeelplaats zou perfect het erfgoed met de huidige wensen verbinden.

Vrouwen, kinderen, inheemse mensen, mensen uit verre streken, zij maakten allemaal deel uit van de Romeinse samenleving, net als van onze hedendaagse samenleving. Vertel diverse verhalen over het erfgoed, zodat zoveel mogelijk mensen zich aangesproken voelen. Niet alleen het militaire, maar ook het menselijke verhaal.

Afb. 33 Grafsteen van een vrouw uit Vindolanda.

Wensen en ideeën van wijkbewoners

Tijdens de ontwerpwedstrijd en de werktafel van 8 december kwam een aantal wensen van wijkbewoners en problemen in de wijk naar voren waar mogelijk m.b.v. het UNESCO Werelderfgoed aandacht aan kan worden besteed:

- Meer sociale cohesie in de wijk en eenzaamheidsbestrijding. Een betere benutting van het park voor grotere (sport)evenementen kan hieraan bijdragen. Het grote grasveld nodigt niet zozeer uit tot knus koffiedrinken, maar wel tot grotere activiteiten die de buurtbewoners met elkaar kunnen verbinden. Een uitgebreider gebruik van de Fabrica, het bezoekerscentrumpje in het park, door de buurtbewoners zou ook bijdragen aan meer activiteit, gezelligheid en saamhorigheid in de buurt. Stichting Mooi Matilo en Catherine Visser van de Nederlandse Limes Samenwerking roepen de buurtbewoners op tot actie. De Fabrica is een eerste stap, maar uiteindelijk is een echt bezoekerscentrum (in combinatie met het buurthuis?) met meer mogelijkheden voor informatie/tentoonstelling en (buurt)activiteiten zeer gewenst: een plek van aankomst.
- Het gedrag van bepaalde jongeren zorgt regelmatig voor problemen in de wijk (en het park). Meer projecten voor/samenwerking

met de jongeren zou een goed idee zijn. Walter Schröder van het Voedselbos in het park heeft hier al goede ervaringen mee.

- Meer verbinding tussen de wijk en het erfgoed in Park Matilo, bijvoorbeeld door 'lijnen' met informatie over het erfgoed al in de nieuwe wijk te laten beginnen, oud en nieuw verbinden. Misschien zelfs een uitzichttoren in de wijk van waaruit je over het park kunt uitkijken? En kunst op/naast/tussen de nieuwe flats die verwijst naar het UNESCO Werelderfgoed (zie bijvoorbeeld de inspiraties uit Engeland).
- Armoedebestrijding en werkgelegenheid. Maak ruimte in de nieuwe wijk voor kleine bedrijfjes, zoals een kapper, tattooshop, fitness, ijsjeswinkel, kunstenaar, vormgever, Afrikaans theehuis, sieradenontwerper, etc.

Het zorgt voor cohesie in de wijk en trekt bezoekers naar het erfgoed.

Met als klapper de MANSIO, de wijkherberg waar dagelijks een lunch en maaltijd bereid wordt (laag geschoolde arbeidsplek/werkervaringsplek) en waar (zomers) gasten kunnen verblijven - gecombineerd met logeervoorziening in de nieuwbouw.

7. Plannen voor de toekomst

Het project Grensland/Frontier Voices is weliswaar ten einde, maar het traject van de wijkvernieuwing is nog in volle gang.

De huidige gebiedsvisie is slechts een eerste stap naar een definitief plan. De bewoners hebben opmerkingen, vragen en bezwaren en de Leidse gemeenteraad moet zich nog uitspreken over het plan voordat er een definitief ontwerp gemaakt kan worden. Om het streven naar een werkelijke wijkverbetering te ondersteunen plaatsen we hier nog een aantal slotopmerkingen.

- Het heeft ons verheugd dat Grensland aan de hand van de inzet van het Werelderfgoed een groot aantal bewoners in contact heeft gebracht met de verantwoordelijken voor de Meerburg-wijkvernieuwing. We hopen dat in de volgende ontwerp- en ontwikkelingsfasen dit contact blijft en zelfs intensiveert.

- De uitvoerders van het project Grensland hebben contact met het Rijnlands Architectuur Platform rond het thema Werelderfgoed als toegevoegde waarde aan de wijkvernieuwing in Meerburg.

- De uitvoerders van het project Grensland nodigen de verantwoordelijken voor de wijkvernieuwing uit om kennis te maken met de door UNESCO, EU en andere professionele organisaties ontwikkelde strategieën om de positieve impact van het Werelderfgoed in de wijk Meerburg, maar ook Roomburg, te vergroten. De Nederlandse overheden hebben zich hiertoe verplicht in diverse verdragen en beleidsstukken. De 'eigen' Universiteit Leiden en het Kwaliteitsteam van Nederlandse Limes Samenwerking hebben hun hulp voor deze kennismaking al aangeboden.

8. Dankwoord

Het project Grensland/Frontier Voices was niet mogelijk geweest zonder de goede samenwerking met de volgende mensen en instanties:

Bureau Bewonerszaken

Incluzio / Huis van de Buurt Matilo

SOL

Wijkcomité RoomMeerburg

Endry van Velzen, De Nijl Architecten

Nigel Mills, Nigel Mills Heritage

Karen MacDougall, artist Frontier Voices

Onze reisgenoten Ria van der Zwaan, Anneke Rood, Marijke Markus en Saskia Hageman (die helaas op het laatste nippertje door ziekte werd gevelde...)

Monique van den Dries, Universiteit Leiden

Catherine Visser,
Nederlandse Limes Samenwerking

Onze vrijwilligers
Kevin van Buuren en Suze van der Weijden.

Leen van Zwieten,
Ipse de Bruggen in Zwammerdam

Micha de Bruin, flyers en film "Grensland"

En natuurlijk alle wijkbewoners, jong en oud, die zo enthousiast hebben meegedaan met het project!

De volgende fondsen en instanties hebben het project financieel gesteund, waarvoor onze hele grote dank:

Gemeente Leiden

Fonds1818

Fonds voor Cultuurparticipatie

Portaal

De Sleutels

Fonds 1818

